

ДЕМОКРАТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 323.2:316.35(323.2)

Біденко Ю. М.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ПУБЛІЧНІ КОНСУЛЬТАЦІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВПЛИВУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ

Аналізується цільове призначення і місце публічних консультацій серед різноманіття способів залучення громадськості до прийняття політичних рішень, дається огляд принципів і форматів громадської участі, закріплених у вітчизняних і міжнародних документах – актах, кодексах та рекомендаціях ЄС, Ради Європи та ОБСЄ. Автором пропонується класифікація інструментів консультацій залежно від етапу публічної політики, розглядаються аргументи щодо необхідності їхньої уніфікації та перспективи єдиної законодавчої регламентації у сучасній Україні.

Ключові слова: громадська участь, публічні консультації, публічна політика, організації громадянського суспільства, групи за інтересами, стейкхолдери

Біденко Ю.М.

ПУБЛИЧНЫЕ КОНСУЛЬТАЦИИ КАК ИНСТРУМЕНТ ВЛИЯНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА НА ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛИТИКИ

Анализируется целевое назначение и место публичных консультаций среди разнообразных форм привлечения граждан к принятию политических решений, дается обзор принципов и форматов участия, закреплённых в отечественных и международных документах – актах, кодексах и рекомендациях ЕС, Совета Европы и ОБСЕ. Автором предлагается классификация инструментов консультаций в зависимости от этапа публичной политики, рассматриваются аргументы относительно необходимости их унификации и перспективы единой законодательной регламентации в современной Украине.

Ключевые слова: гражданское участие, публичные консультации, публичная политика, организации гражданского общества, группы по интересам, стейкхолдеры

Bidenko Yu.

PUBLIC CONSULTATIONS AS AN INSTRUMENT OF CIVIL SOCIETY' INFLUENCE ON POLICY FORMING

In the article the purposes of the public consultations and their place among the different forms of citizens involvement in the political decision-making process are analyzed. An observation of general principles and practices stated in domestic and international documents (i.e. in the acts, codes, and recommendations of EU, Council of Europe, and OSCE) is provided. The author suggests a classification of consultation instruments due to the public policy phase and considers the arguments on the necessity to unify these instruments and to consolidate them by special law in contemporary Ukraine

Keywords: civil participation, public consultations, public policy, civil society organizations, groups of interests, stakeholders

Проблематика участі громадян у формуванні політики на всіх рівнях наразі займає вагоме місце в політичній теорії та практиці. В теоретичному фокусі знаходиться широке коло питань – від онтології народного суверенітету та сутності партисипативної демократії до емпіричної вимірності ефективності механізмів впливу, їхнього інституційного дизайну та застосування на різних стадіях публічної політики. Упродовж понад півстоліття відбувається переосмислення громадянського суспільства як чинника демократичних трансформацій, а принципи підзвітності, прозорості та відкритості декларуються в якості базових у більшості країн, проте на практиці їхня імплементація, якісні та кількісні показники громадської участі, так само, як і набір політико-правових її інструментів, можуть бути різними. Актуальними залишаються питання не лише феномена участі громадян у консолідації демократії, а й розробки конкретних механізмів, здатних оптимізувати інтереси громадян без втрати ефективності кожної стадії публічної політики.

Тож метою цієї статті є аналіз консультацій з громадськістю як інструмента впливу на органи влади, а серед завдань виділимо: огляд місця консультацій у демократичному політичному процесі; типологізацію консультацій за критеріями циклу та суб'єкта політики; аргументацію законодавчого закріплення механізму консультацій та перспективність цього інструмента для підвищення рівня громадської участі й впливу на вироблення політик.

Означена проблематика розглядається політичною теорією як у контексті більш широких феноменів: громадської участі (Е. Арато, Б. Барбер, С. Верба, Г. Зеленько, М. Корнієвський, Р. Патнем, Н. Ротар, Ю. Хабермас), громадської компетенції та політичної культури (Г. Алмонд, Р. Даль, Н. Кросбі, Х. Мюнклер, Дж. Равен, А. де Токвіль), так і з точки зору галузевих проблем політології – теорій парламентаризму, місцевого самоврядування, е-врядування тощо. Власне, таке широке проникнення категорії громадської участі відбиває множинність її визначень, так само як і оцінок потенціалу її впливу на політику. Певний пафос та піднесення можна спостерігати серед політологів і філософів, які розробляють теорії партисипативної демократії та громадянського суспільства (Е. Арато, Дж. Коен, Б. Барбер, Б. Епштейн, Ю. Хабермас), підкреслюючи самоцінність

останнього, у той час, коли більш стримані оцінки громадянської участі притаманні вченим, які досліджують тему участі у фокусі нео-елітизму, політико-системного та публічно-адміністративного підходів (Г. Алмонд, А. Бентлі, С. Верба та Н. Най, Р. Даль, Р. Деггер, Р. Патнем, Дж. Перрі, Н. Ротар, О. Фісун).

У рамках останнього підходу варто навести одну з класичних і найбільш загальних дефініцій, що надали С. Верба та Н. Най, визначивши участь як «дії, спрямовані вплинути на уряд, як через вплив на вибір персоналій урядовців, так і через вплив на вибір, що робиться цими урядовцями» [переклад автора з 1, р. 2]. Більш докладне та інтегроване визначення наводить Н. Ротар, яка вбачає в політичній участі «інституціолізований механізм впливу громадян на функціонування політичної системи, формування політичних інститутів і процес вироблення політичних рішень, за допомогою якого реалізуються артикульовані суспільно-політичні інтереси» [2, с. 149].

За визначенням ОБСЄ та низки інших міжнародних інституцій, участь громадськості (залучення громадськості) можна визначити як «двосторонню дію між громадянами та урядами, що надає громадянам можливість мати певну частку (бути своєрідним пайовиком (*stakeholder*), впливовий голос в ухваленні рішень. Власне така пайова участь громадян у виробленні рішень, політик (*policies*) надає можливість дійсно покращити якість таких політик, рішень, законів, що в цілому сприятиме покращенню суспільного розвитку, вирішенню суспільно значущих проблем відповідно до очікувань громадян, їх потреб» [3, с. 108].

У більшості документів міжнародного права, що містять пояснення декларацій, рекомендації та керівні принципи для імплементації в національну політику держав-членів, зазначається важливість адекватних механізмів долучення громадськості (яка іноді розширюється до не-громадян, а іноді фокусується на специфічних групах, що мають бути включені) для демократичного правління на державному та місцевому рівнях. Наприклад, у Коментарі до Загальної декларації прав людини (ст. 25) Комітет ООН з прав людини підкреслює, що «розподіл повноважень та засобів, за допомогою яких окремі громадяни реалізують своє право на участь у веденні державних справ, закріплений в статті 25, повинен бути встановлений конституцією та іншими

законодавчими актами.., а... громадяни мають право на безпосередню участь шляхом відвідування народних зборів, уповноважених приймати рішення з місцевих питань або щодо справ певної громади, а також в органах, створених для представлення інтересів громадян у проведенні консультацій з урядом» [4].

У звіті Генерального Секретаря Ради Європи за 2015 рік так само особливо відзначаються «ефективні та стійкі механізми для побудови діалогу, проведення консультацій та співпраця між громадянським суспільством та органами влади на всіх рівнях» як важливі фактори, які «надають можливість усім фізичним особам та суспільним групам брати участь у процесі прийняття демократичних рішень» [5]. Відзначимо, що саме європейськими інституціями робляться спроби розробки кодексів і рекомендацій, так само як і прийняття зобов'язань урядами для покращення демократичного врядування із врахуванням історичних традицій та кращого досвіду.

27 вересня 2017 р. Комітет Міністрів Ради Європи ухвалив Керівні принципи громадської участі у прийнятті політичних рішень, у яких до усталених принципових підвалин – взаємоповаги громадян та органів влади, підзвітності, прозорості та відкритості останніх, додаються оперативність, відповідний зворотний зв'язок усіх суб'єктів, гендерна рівність, недискримінація та інклюзивність, а також доступність завдяки використанню чіткої лексики та відповідних засобів участі, оф-лайн або он-лайн, і на будь-якому пристрої [6]. У Керівних принципах вказується, що громадська участь повинна мати на меті надання, збирання та поширення думок фізичних осіб, прямо чи через НУО та/або представників громадянського суспільства, забезпечуючи істотний обмін інформацією та поглядами, які допомагають зробити процес прийняття рішень зваженим, для врахування потреби громадськості.

Інший важливий документ «Кодекс кращих практик участі громадськості у процесі прийняття рішення», що було ухвалено Конференцією міжнародних неурядових організацій Ради Європи 1 жовтня 2009 р. [7], передбачає чотири рівні взаємодії публічної влади з громадянським суспільством, із послідовним розширенням активної участі та відповідальності останнього:

1. *Інформування*, яке є основою всіх наступних кроків на шляху залучення громадян та неурядових організацій до процесу

прийняття політичних рішень. Це відносно низький ступінь залучення, який зазвичай полягає в отриманні інформації від органів державної влади, та не потребує і не передбачає втручання або залучення громадських суб'єктів у створення, розпорядження або адміністрування певної інформації.

2. *Консультації* – форма ініціативи, коли громадяни або їхні асоціації можуть артикулювати інтереси, висловлювати думку або вносити пропозиції стосовно конкретного політичного питання чи політичного процесу. Консультації актуальні на всіх етапах процесу прийняття рішень, особливо на етапах складання проекту політики, моніторингу та повторного формулювання.

3. *Діалог*, який, у свою чергу, може бути постійним або конкретним. Постійний (або у деяких перекладах «необмежений» діалог) – це двостороннє спілкування, яке ґрунтується на взаємних інтересах і спільних цілях, з метою забезпечити регулярний обмін думками. Конкретний діалог ґрунтується на взаємних інтересах для обговорення окремого політичного процесу та зазвичай веде до систематичного вироблення спільних рекомендацій, стратегій або законопроектів. Діалог свідчить про високу комунікативну культуру учасників публічного політичного процесу та вимагає певної підготовки та навичок.

4. *Партнерство*, що передбачає спільну відповідальність у процесі прийняття рішень та реалізації державної або місцевої політики. Воно може виражатись у делегуванні акторам громадянського суспільства певних функцій державою (наприклад, у соціальній, культурній, молодіжній політиці), а також у створенні органів прийняття спільних рішень, включаючи питання фінансового забезпечення, формує сталі інститути участі, високий рівень співпраці та довіри за збереження автономності та незалежності неурядовими суб'єктами [7].

Перший рівень, що вказано у Кодексі, – одностороннє інформування громадськості про дії та процедури влади – має доволі широке поширення в більшості країн, особливо європейського простору, хоча обсяг, обов'язковість, терміни та процедури розкриття публічної інформації можуть варіюватись, так само як і суспільна цікавість, інтенсивність звернення громадян, медіа та неурядових організацій. Однак у теоретико-дослідницькому та політико-нормативному середовищі існує консенсус щодо розгляду інформування в якості наріжного каменю,

що створює фундамент для подальшої взаємодії влади та громадськості незалежно від її подальшої системності, результативності та рівня довіри. Інші ж ланки громадської участі суттєво різняться від країни до країни, можуть корінитись у традиційних практиках або у законодавчо закріплених декларативних чи обов'язкових процедурах, залежати від конкретної сфери політичного управління, його масштабів, широти охоплення стейкхолдерів, стану розвитку громадянського суспільства, якостей державного та депутатського, корпусу, системи юстиції тощо.

Керівні принципи громадської участі Ради Європи (п. 23) передбачають проведення публічних консультацій з використанням процедур і механізмів, які найбільше відповідають предмету консультацій: зокрема, проведення публічних слухань, фокус-груп, обстежень, опитувань, електронних/цифрових засобів [6]. Також важливим є те, що під час консультацій громадяни та їхні організації отримують можливість викласти власне бачення питання для політики, запропонувати інший

шлях розв'язання проблеми, або пригорнути до неї увагу влади в цілому. Це, звичайно, потребує від організацій певного рівня готовності та спроможності.

Серед інших типів активності ОГС у процесі формування суспільної (державної) політики необхідно виділити такі: вплив, тиск, контроль, оцінка. Кожен із них по-різному проявляється на окремих етапах політичного процесу [7, с. 21]. Виходячи з типових його стадій, що були виділені ще Г. Алмондом, С. Вербою, Н. Найєм та значно розвинуті у західній та вітчизняній політичній науці протягом останніх десятиліть, виділимо такі етапи прийняття рішень у публічній політиці, як: формулювання проблеми та внесення її в політичний порядок денний, розробка альтернатив і прийняття рішення, реалізація політики та контроль і остаточна оцінка. Зважаючи на важливість принаймні двох параметрів – етапу публічної політики та формату участі, ми можемо запропонувати таку класифікацію консультацій з громадськістю.

Таблиця 1.

Формати консультацій з громадськістю на різних циклах публічної політики [складено автором]

Етапи політики	Цільове призначення консультацій для органів влади	Цільове призначення консультацій для громадянського суспільства	Формат консультацій
Формування порядку денного	Агрегація та формулювання інтересів. Внесення проблеми в цілому до сфери політики, вплив на порядок денний	Агрегація та формулювання інтересів. Внесення проблеми в цілому до сфери політики, вплив на порядок денний	Коллективні звернення, електронні петиції, круглі столи, зустрічі з представниками влади, «гарячі лінії», збори за місцем проживання, опитування громадської думки, town hall's meetings, фокус-групи, громадські слухання
Розробка рішення	Вивчення сутності проблеми, врахування інтересів цільових груп, врахування додаткових ресурсів і ризиків, «заспокоєння» активістів	Внесення інтересів груп та НУО до проекту рішення, формулювання та оцінка альтернатив, участь у розробці політики	Залучення ОГС до роботи комітетів та департаментів, експертні консультації, розробка альтернативних проектів рішень, створення спеціальних спільних органів, робочих груп, фокус-групи, збирання пропозицій з проекту рішення, обговорення проекту (у т.ч. он-лайн)
Прийняття рішення	Легітимація рішення, суспільна підтримка та співвідповідальність, підвищення довіри до дій влади, уникнення конфліктів	Участь у прийнятті рішення, тиск на представників та чиновників, унеможливлення викривлення сутності на етапі прийняття рішення	Консультативні референдуми, громадські слухання, відкриті пленарні засідання органу чи комітетів, забезпечення відкритого доступу до дебатів під час процесу прийняття рішень, голосування громадськості (у т.ч. он-лайн), збір підписів

Реалізація політики	Залучення ресурсів громадськості для реалізації політики, погодження та коригування засобів	Отримання інформації щодо конкретних дій з реалізації політики, участь у впровадженні, проміжна оцінка та коригування засобів	Заходи, конференції, форуми та семінари з метою інформування та обговорення з громадськістю процесу реалізації політики, інформування, фокус-групи, обговорення дій, наради у виконавчих органах, створення координаційних груп спільно з ОГС
Оцінка, моніторинг, контроль	Оцінка досягнення мети, політики її ефективності, врахування недоліків	Зворотній зв'язок, визначення ефективності та недоліків, контроль за витратами та засобами політиків, переформулювання проблем та визначення нових, підвищення підзвітності	Публічні звіти, громадські слухання, опитування, інтернет-дослідження, анкети, фокус-групи, громадська експертиза, створення наглядових органів спільно з ОГС

В Україні доречність, інструментальна й політична роль публічних консультацій осмислювалась політиками та суспільством поступово, що привело до правової та регіональної неоднорідності послуговування цим інструментом. Зокрема Закон про місцеве самоврядування ще в 1997 р. декларував такі форми участі представників громади, як: загальні збори за місцем проживання, внесення місцевої ініціативи, громадські слухання, участь у засіданнях рад [8], проте необхідні умови для реалізації цього права визначались у статуті кожної територіальної громади, що призвело до дуже різної інтенсивності участі, навіть у межах одного регіону. Права на публічну інформацію, звернення, електронні петиції, місцевий референдум, створення органів самоорганізації населення (які могли б виконувати партнерську функцію), механізми соціального діалогу, наглядових рад, громадських рад при органах виконавчої влади – усі були розпорознені по різних нормативних актах, що приймалися у різні роки та відображали навіть різні державницькі підходи до розбудови партисипативних практик і врахування думки громадян. Відносно участі у розробці державної політики як національного, так і місцевого рівня такі механізми запроваджуються нерівномірно і містяться не лише в різних законах, а й у великій кількості підзаконних актів – від постанов Кабінету Міністрів та стратегій розвитку державного управління до регламентів та внутрішніх розпоряджень окремих органів.

Означені обставини викликали теоретичні та практичні дискусії про необхідність

гарантування права участі громадян та уніфікації публічних консультацій єдиним законом. Протягом останніх двох років Групою експертів у рамках проекту Координатора проектів ОБСЄ в Україні та Секретаріату Кабінету Міністрів України «Вдосконалення інституційної спроможності Уряду України та громадянського суспільства для ефективної співпраці у процесах прийняття рішень» були напрацьовані пропозиції до законопроекту про публічні консультації, організовано обговорення під час круглих столів у регіонах України, проведена експертиза державними органами та міжнародними інституціями (зокрема, Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ), проект Закону «Про публічні консультації» [9], було підготовлено, але досі не внесено до Верховної Ради.

З одного боку, згідно з оцінкою регіональних і закордонних експертів, а також висновком фахівців, зробленого на замовлення Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ [10], вказаний законопроект не позбавлений недоліків, як у формулюванні головних принципів публічних консультацій, так і у переліку їх форматів і процедур. З іншого боку, деякі дослідники, серед яких В. Купрій та Л. Паливода, ще декілька років тому вказували, що самі «інститути громадянського суспільства засвідчують неготовність демонструвати належний професіоналізм у проведенні громадської експертизи та громадського моніторингу, дискредитуючи цим самими саму ідею, а також незнання призначення цих інструментів здійснення демократичного контролю за владою» [11, с. 7].

У теоретичній площині аргументація також має суперечливий характер, адже законодавче закріплення публічних консультацій може бути розцінено як втручання держави у незалежність місцевого самоврядування, нехтування локальною специфікою, потенційно може знизити ефективність місцевої політики через необхідність витратити час та ресурси на постійні консультації. Так само, як і широке застосування інформаційних технологій, з одного боку, дозволяють більше інформувати та залучати громадян до процесу формування політичного порядку денного та прийняття рішень, з іншого – піднімають нові питання надійності та безпеки цифрових даних, громадянської компетентності та відповідальності, екстериторіальності віртуальної участі тощо. Однак протилежні погляди полягають у необхідності підсилення саме прав громадян та їхніх об'єднань порівняно із органами влади, стрімкого розвитку українського громадянського суспільства протягом останніх декількох років, важливості громадської участі, формування довірливих партнерських відносин між владою та суспільством у консолідації демократії.

У матеріалах ОБСЄ також наголошується на важливості не лише формалізованих інструментів участі, а й у готовності органів влади та самої громадськості їх використовувати, а також підкреслюється, що «обсяг участі громадськості може бути різним: консультації, партнерство, наділення окремими повноваженнями і т.п. Важливою складовою участі є, звичайно, консультації з громадськістю в процесі формування та реалізації політики на різних рівнях (державної, регіональної, місцевої). Це вимагає, в свою чергу, наявності ефективних механізмів, форм, а також активної дії як громадян, так і власне «виробників» рішень, політик» [3, с. 108].

У документах Європейського Союзу, серед яких біла книга «Європейське врядування», з поваги до національних традицій та особливостей врядування в державах-членах не надається імперативних рекомендацій щодо правового закріплення форматів участі, однак йдеться про необхідність створення на всіх ланках управління «культури консультацій». На думку експертів та урядовців ЄС, «створення культури консультацій неможливо шляхом встановлення правових норм, оскільки це призведе до її надмірної негнучкості та створить ризик при впровадженні деяких аспектів політики ЄС. Кращим способом її реалізації було б створення

кодексу поведінки, який встановлює мінімальні стандарти, що зосереджуються на тому, на які теми проводяться консультації, коли, кому і як консультувати. Такі стандарти зменшать ризик того, що особи, які відповідають за творення політики, дослуховуватимуться лише до окремих груп, які мають привілейований доступ через належність до певної галузі чи через своє громадянство (що є ярко вираженою слабкістю нинішніх ad hoc консультацій). Ці стандарти повинні покращити репрезентативність організацій громадянського суспільства та структурувати їх дебати з Інституціями ЄС» [12, с. 19].

Згадані вище Керівні принципи Ради Європи є наразі найновішим документом у цій сфері і, крім того, в ньому враховано стан впливу громадськості на політику не лише в державах «старої» Європи, а й у країнах пострадянського простору, Кавказу, Балкан, Туреччини тощо. Через це позиція, висловлена у цьому документі, хоч і не є імперативною, але є більш конкретною, а саме: «громадська участь має гарантуватися належними, структурованими та прозорими засобами, зокрема, де це потрібно, правовими чи нормативними заходами, до яких можуть належати обробка запитів на компенсацію чи відшкодування у випадку недотримання» [6]. З метою запобігання імітаційних практик серед керівних принципів вказується на необхідність надання достатнього обсягу інформації, кількості часу для належної підготовки та конструктивних внесків, застосування обмежувальних процедур щодо кількості або складу учасників лише за виняткових обставин і за наявністю причин і не приймати остаточне рішення до закінчення процедур громадських консультацій та оприлюднювати результати консультацій та інформацію про ті заходи, що плануються [6].

В якості висновків зазначимо, що публічні консультації є однією з найпоширеніших форм залучення громадськості до прийняття рішень, вони передбачають можливість для широкої громадськості та організованих груп висловити свої позиції та інтереси на кожному етапі публічної політики. Через множинність сфер управління, груп інтересів та інших суб'єктів громадянського суспільства, консультації можуть набувати різних форм: від консультативних референдумів до залучення експертів до розробки проектів рішень у межах комітету представницького або виконавчого органу.

Вітчизняні норми, що регулюють можливості громадської участі, є розпорешеними по безлічі правових актів, що приймалися у різні роки та відображали різні концепції взаємовідносин влади та громадськості. На рівні місцевого самоврядування це призвело до залежності громадян від доброї волі місцевої еліти, адже статuti територіальних громад встановлюють різні кількісні та процедурні вимоги для реалізації навіть того обмеженого переліку форм участі громадян, що встановлений, але не деталізований законом «Про місцеве самоврядування в Україні» понад 20 років тому.

Ми цілком поділяємо позицію необхідності вдосконалення вітчизняної нормативної бази задля кращої реалізації громадянами права на участь в управлінні місцевими та державними справами, проте вважаємо, що законодавчі ініціативи, що наразі розробляються, мають враховувати кращі практики та рекомендації європейського співтовариства, можуть мати як формат законодавчого акту, так і бути підсилені розробкою Кодексу кращих вітчизняних практик і керівних принципів залучення громадськості.

Зважаючи на регіональну політико-культурну неоднорідність української місцевої еліти, принципи та форми залучення громадян, що закріплені законом, стимулювали би перегляд статутів територіальних громад, практик рад і виконкомів, що не змінювались десятиріччями. В контексті реформи децентралізації та прийняття нових статутів об'єднаних територіальних громад, унормування практик громадської участі на рівні всієї держави дозволило б мінімізувати свавілля локальних органів управління та забезпечити більш конструктивну участь населення в імplementації реформи.

Більш того, певна уніфікація та модернізація форм публічних консультацій уможливить їхній облік та аналіз, причому, не лише на рівні державних органів, а й на рівні територіальних громад, надасть можливість порівняння та просування кращих практик із залучення громадян, а також сприятиме полегшенню формування громадянської компетенції та розуміння єдиних механізмів участі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Verba S. Participation in America: Political democracy and social equality / Sidney Verba, Norman H. Nie. – New York: Harper and Row, 1972. – 452 p.
2. Ротар Н. Методологічні проблеми дослідження політичної участі в період постбіхевіоризму / Н.

Ротар // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. – 2011. – Вип. 1. – С. 149-158.

3. Існуючі механізми співпраці органів державної влади з організаціями громадянського суспільства в контексті реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні 2016-2020 / Координатор проектів ОБСЄ в Україні. – К.: Ваіте, 2016. – 280 с.

4. Загальний коментар до Всесвітньої декларації з прав людини № 25: Права на участь у державних справах, права голосу та право на рівний доступ до державних послуг (стаття 25) ССРР/С/21/ Комітет ООН з прав людини, 27 серпня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR%2fC%2f21%2fRev.1%2fAdd.7&Lang=en

5. Стан демократії, прав людини та верховенства права в Європі. Загальна відповідальність за демократичну безпеку в Європі, 2015 р. / Генеральний Секретар Ради Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://edoc.Council of Europe.int/en/an-overview/6455-state-of-democracy-human-rights-and-the-rule-of-law-in-europe.html>

6. Керівні принципи щодо громадської участі у процесі прийняття політичних рішень / Рада Європи СМ(2017)83 від 27.09.2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rm.coe.int/native/16807667b6>

7. Кодекс кращих практик участі громадськості у процесі прийняття рішення CONF/PLE(2009) CODE1 / Рада Європи [ред. пер. з англ ГО «Лабораторія законодавчих ініціатив»] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.parliament.org.ua/upload/docs/Code%20of%20good%20practice%20for%20Civil%20part%20in%20decision%20making%20process%20-%20Ukr.pdf>

8. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» № 280/97-ВР від 21.05.1997 / Офіц. сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>

9. Проект Закону України «Про публічні консультації» / Офіц. сайт Харківської обласної державної адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khoda.gov.ua/image/catalog/files/archive/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B5%D0%BA%D1%82-%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%83.pdf>

10. Висновок БДПЛ ОБСЄ щодо проекту Закону України «Про публічні консультації» GEN-UKR/295/2016 від 1.09.2016. / Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/odihr/313121?download=true>

11. Громадська експертиза та громадський моніторинг діяльності органів влади: навч. посіб. / Купрій В., Паливода Л.–К.: Макрос, 2011. – 200 с.

12. Європейське врядування. Біла книга. СОМ(2001)428. Комісія Європейських Співтовариств Брюссель, 25.7.2001. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pravo.-org.ua/files/konstatyuc/WHITE_BOOK_UKR_REV.pdf